

ՀՏԴ՝ 7.072

DOI: 10.52971/18294316-2021.3-266

ԿԵՆՂԱՆԱԳԼՈՒԽ ԲԱՐՁՐԱՔԱՆԴԱԿՆԵՐԸ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻ ՇԱՐՔ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՀԱՐԴԱՐԱՆՔՈՒՄ

Լիլիթ Միքայելյան

Երևանի պետական համալսարան

Բանալի բառեր՝ միջնադարյան արվեստ, բարձրաքանդակ, կենդանիների գլուխներ, պրոտոմներ, ցուլ, խոյ, խորհրդաբանություն, արխետիպ, ալեգորիա:

Հայաստանի X-XI դդ. քանդակում հայտնի են կենդանիների գլուխների և պրոտոմների մի շարք բարձրաքանդակ օրինակներ, որոնք հիմնականում զարդարում են եկեղեցու ներսի՝ գմբեթական տարածությունը: Դրանք որպես կանոն ցուլի, խոյի, հովազի գլուխներ են՝ համադրված մարդկային դեմքերի և արծիվների պատկերներին: Հոդվածում քննվում են այս գլխաքանդակների նշանակության շուրջ նախկինում եղած տեսակետները, և առաջ են քաշվում դրանց խորհրդաբանության նոր ասպեկտներ:

Նախաբան. Հայկական միջնադարյան ճարտարապետության մեջ հայտնի են կենդանիների գլուխների կամ նրանց պրոտոմների բազմաթիվ քանդակային օրինակներ՝ արված հիմնականում բարձր ռելիեֆի տեսքով: V-VII դդ. դրանք քչաթիվ են և մեծ մասամբ ներկայացնում են ցլի կամ խոյի գլուխներ: X-XI դդ. կենդանագլուխ քանդակները զարգացման նոր փուլ են ապրում. ընդլայնվում է կերպարների շարքը, և ավելանում են դրանց պատկերագրական տիպերը: Այս փուլի վաղագույն և առավել արտահայտիչ օրինակները Աղթամարի Մբ Խաչ եկեղեցու կլոր քանդակին մոտեցող գլուխներն են, որոնցում արդեն հանդիպում են հետագա հուշարձանների բոլոր կենդանատեսակները:

Աղթամարին անմիջապես հաջորդող հուշարձանները, որտեղ առկա են նույնատիպ քանդակներ, մեծ մասամբ գտնվում են Հյուսիսային Հայաստանի՝ Բագրատունյաց թագավորական տան տիրույթներում և կառուցվել են արքայական բարձր պատվերով (Անիի պալատական եկեղեցին, Կարսի Առաքելոցը) կամ նրանց ոչ ուղղակի հովանավորությամբ (Կարսի «Գումբեթ քիլիսեն», Գնդեվանքի Սբ Ստեփանոսը, Սանահինի Սբ Աստվածածինը): Բոլոր թվարկված եկեղեցիների կենդանագլուխները գտնվում են կառույցի ներսում, հիմնականում տրոմպերի վրա և ունեն ընդգծված պատկերագրական և ոճական ընդհանրություններ: Լինելով X-XI դդ. մեկ ընդհանուր գեղարվեստական հոսանքի արգասիք՝ այս ռելիեֆները հետաքրքիր գուգահեռներ ունեն Կրաստանի համաժամանակյա հուշարձաններում, որոնց ներգրավումը կարող է օգնել հնարավորինս պարզաբանելու բարձրաքանդակների վիճահարույց խորհրդաբանությանը:

Նախնառաջ անդրադառնանք կենդանագլուխ քանդակների վաղմիջնադարյան օրինակներին և նրանց տեղական և հունա-հռոմեական նախատիպերին: Ինչպես առհասարակ կենդանու, այնպես էլ նրա առավել բնութագրական մասի՝ գլխի պատկերումը համաշխարհային արվեստի հնագույն և արքեոտիպային թեմաներից է: Որոշ դեպքերում այն փոխարինում էր սրբազան կենդանու ամբողջական պատկերը, ինչպես օրինակ ուրարտական ծիսական անոթները զարդարող ցուլի գլուխները: Անտիկ արվեստում լայն կիրառվող ցուլի կամ խոյի գլուխներից (կամ գանգերից) և ծաղկաշղթաներից կազմված ծոփորները (*bukranion*) ուղղակիորեն ծագում էին շատ ժողովուրդների մոտ կիրառվող հին սովորույթից, երբ մատաղացու կենդանիների գլուխները պահվում և ամրացվում էին սրբատեղիների պատերին: Քանի որ հիմնական զոհաբերվող կենդանին եզր կամ խոյն էր, ուստի հենց նրանց գլուխներից են կազմված անտիկ տաճարները, սարկոֆագները, զոհասեղանները զարդարող բուկրանիոնները:

Հայկական ճարտարապետության եզակի կառույցներից մեկի՝ VI-VII դդ. Բարեկամավանի դամբարանի քիվը կազմված է այդպիսի կենդանագլուխներից (մեծ մասը ցուլի, այժմ պահպանվել են 24-ը), ոճավորված ծաղկաշղթաներից և ականթի տերևներից¹: Արցախի Բերդաշենի VI-VII դդ. կոթողների չորս խարիսխների անկյունային մասերում քանդակված են խոյերի խիստ ընդհանրացված գլուխներ, մեջտեղում խաչերի և այլ քրիստոնեական սիմվոլների համադրությամբ²: Նույն ոճով արված խոյի գլուխ է գտնվել Արցախի Տիգրանակերտի քրիստոնեական թաղամասի պեղումներից³: Չնայած որ Քրիստոսի փրկչագործական խաչելության հիմնական, կանոնիկ սիմվոլը գառն էր,

¹ **Ղազարյան Դ.**, Բարեկամավանի հուշարձանը. Ճարտարապետական հորինվածքը, արտաքին ու ներքին հարդարանքը մինչև վերակառուցումը և վերակառուցումից հետո // «Էջմիածին», 2008, էջեր. 92-93:

² **Պետրոսյան Հ.**, Խաչքար: Ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, 2008, էջեր 64-65:

³ **Պետրոսյան Հ. և այլք.** Մշակութային հետազոտություններն Արցախում. Շուշի, Հանդաբերդի վանք, Տիգրանակերտ, Երևան, 2009, էջ 45:

խոյր կամ եզր նույնպես ուներ այդ խորհուրդը⁴: Այս գաղափարն ակնհայտորեն արտահայտված է Բոլնիսի Միոն եկեղեցու (V դ. վերջ) խորանի որմնախոյակին արված ցուլի գլխի քանդակում, որի կոտոշների արանքում խաչ է պատկերված:

Հայկական մշակույթի զարգացման հաջորդ շրջափուլում՝ X դ.-ից սկսած կենդանագլուխների մոտիվը ստանում է նոր դրսևորումներ: Եզան ու խոյի հետ հայտնվում են նաև կատվազգի գիշատիչների գլուխներ ու պրոտոմներ: Աղթամարի Մբ Խաչ եկեղեցու (915-921) կենդանիների բարձրաքանդակների շարքում տեսնում ենք եզակի տեսակներ՝ օրինակ, ձիու, ուղտի (?) և փղի գլուխները, ինչպես նաև միայն այստեղ հանդիպող պրոտոմների պատկերագրական տիպը՝ անկենդան կախված առջևի ոտքերով: Մբ Խաչի կենդանապատկերների մի շարք հարցերի մենք անդրադարձել ենք առանձին հոդվածում⁵. այստեղ անդրադառնանք միայն մեկ սկզբունքային խնդրի:

Ժամանակին Աս. Մնացականյանի առաջ քաշած և որոշ մասնագետների կողմից ընդունվող տեսակետն այն մասին, որ Աղթամարի կենդանագլուխները վերաօգտագործված՝ հեթանոսական շրջանի քանդակներ են⁶, պետք է միանգամից բացառել: Նախևառաջ, վերջիններս և՛ քարի գույնով, և՛ կատարման տեխնիկայով, և՛ պատկերագրական մանրամասներով հար և նման են եկեղեցու մնացած կենդանապատկերներին, ինչը շեշտել էր դեռ Ստ. Մնացականյանը⁷: Երկրորդ՝ եկեղեցում նույն կենդանիները, իրենց բավականին ռեալիստական կենսաբանական տիպերով (մուֆլոնը, ընձառյուծը և այլն) պատկերված են և՛ պրոտոմի տեսքով բարձրաքանդակների գոտում (նկ. 2), և՛ ամբողջական ֆիգուրով որթագալարի շարքում: Սա ևս ապացույց է այն բանի, որ այդ քանդակները միաժամանակյա են, մեկ ընդհանուր գեղարվեստական ծրագրի արգասիք են և հետևաբար պետք է դիտարկվեն X դ. մյուս հուշարձանների կենդանագլուխների հետ միասին: Այսպես, Աղթամարի տաճարում բացահայտ է մի շարք կենդանագլուխների ապոտրոպեիկ նշանակությունը (արևելյան ճակատի հովազները), ինչպես նաև դրանց արքայական ուժի և փառքի խորհրդաբանությունը (ներսի թագավորական օթյակը հարդարող գլուխները) և այլն⁸: Ուստի X-XIդդ. մյուս նույնօրինակ պատկերները կարող են ունենալ նման խորհրդաբանություն:

Այդպիսին են, օրինակ՝ Անիի միջնաբերդի Պալատական միանավ եկեղեցու ներսի կենդանագլուխները, որոնք զարդարում էին հարավային՝ այժմ քանդված պատի

⁴ Холл Дж. Словарь сюжетов и символов в искусстве. М. -1996. с. 138; Ендольцева Е. Синкретические образы: изображение бычьей головы в архитектурной пластике христианских храмов на южном Кавказе в период средневековья // Проблемы истории, филологии, культуры. 2 (2017). 335-336.

⁵ Mikayelyan L. Beyond the Canon: Archaic and Polyethnic Traditions in the Sculpted Images of Fabulous Creatures in Armenia and Georgia (10th-14th cc.), in: Dorfmann-Lazarev I. (ed.), Sharing Myths, Texts and Sanctuaries in the South Caucasus: Apocryphal Themes in Literatures, Arts and Cults from Late Antiquity to the Middle Ages, Leuven (in print).

⁶ Մնացականյան Աս., Հեթանոսական ժամանակների քանդակներ Աղթամարի Սուրբ Խաչ վանքի որմնաշարվածքում // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1983, № 2, էջեր 83-93; Մաթևոսյան Կ., Պատմահնագիտական դիտարկումներ, Երևան, 2020, էջեր 70-75:

⁷ Մնացականյան Ստ., Աղթամար, Երևան, 1983, էջ 112:

⁸ Մնացականյան Ստ., Աղթամար, էջեր 107-121:

որմնամույթերը: Կառույցը չունի ստույգ թվագրություն. համաձայն ընդունված տեսակետի՝ նրա հիմքում եղել է վաղմիջնադարյան կառույց, որը հիմնովին վերաշինվել է Բագրատունիների օրոք: Եկեղեցու դեկորատիվ առանձնահատկությունները նույնպես համապատասխանում են X-XIդդ., ցավոք, կենդանաքանդակները այժմ կորսված են, պահպանվել են միայն որոշ գծանկարներ և արխիվային լուսանկարներ, ինչպես նաև՝ Ն. Մառի նկարագրությունները: Վերջինս գրում է, որ կառույցի հարավային որմնամույթերի վրա պատկերված են եղել երկուական ճանկող արծիվներ ու ցուլեր, և որ բացի դրանցից եկեղեցում եղել են նաև առյուծի և ցուլի գլուխներ, որոնք այդ ժամանակ արդեն պոկված են եղել⁹: Առյուծի ծավալային գլուխները հավանաբար նույնպես երկուսն են եղել. համենայն դեպս այդպես է երևում Մ. Բրոսսեի գծանկարում¹⁰:

Մեզ հետաքրքրող հուշարձանների հաջորդ խմբի կենդանագլուխները քանդակված են եկեղեցիների տրոմպերի վրա և գմբեթատակ գոտում¹¹: Այդ բարձրաքանդակների մեծ մասն այժմ հողմնահարված են, մասամբ կոտրված, ինչը երբեմն դժվարեցնում է նրանց նույնականացումը: Ժ.-Մ. Թիերրին Կարսի Առաքելոց եկեղեցուն (930-943) նվիրված իր աշխատության մեջ մանրամասն անդրադարձել է Կաթողիկեի, ինչպես նաև Կարսի "Գումբեթ քիլիսեի" (X դ. երկրորդ կես - XI դ. սկիզբ), Սանահինի Սբ Աստվածածին եկեղեցու (930-ական թթ.), Գնդեվանքի Սբ Ստեփանոս եկեղեցու (931-936 թթ.) տրոմպերի ռելիեֆներին: Բոլոր չորս կառույցներում կենդանաքանդակների հետ միասին կան նաև մարդու գլխի պատկերներ: Չտեսնելով ոչ մի այլ հնարավոր մեկնաբանություն այս գլուխների համար՝ ժ.-Մ. Թիերրին դրանք համարել է ավետարանիչների խորհրդանիշներ¹², չնայած որ դրան հակասում են մի շարք փաստարկներ¹³:

Այսպես, Կարսի Կաթողիկեի չորս գմբեթատակ տրոմպերի հիմնաքարերին քանդակված են երկու սխեմատիկ մարդկային գլուխ, մեկ ցուլի գլուխ և մեկ արծվի ռելիեֆ (նկ. 1): Եկեղեցու ութ գմբեթատակ կամարներից չորսի առագաստների հիմքում պատկերված են առաջիններին նման, խիստ ընդհանրացված ոճով արված խոյի (նկ. 3), ցուլի և երկու մարդու գլուխներ: Այսպես թե այնպես, երկու մարդու գլուխները և խոյը հակասում են ավետարանիչների սիմվոլների պատկերագրությանը: Ինքը ժ.-Մ. Թիերրին նշում է, որ կարելի է ենթադրել, որ մնացած առագաստների վրա նույնպես եղել են

⁹ Март Н. Ани. Книжная история города и раскопки на месте городища. Ереван. – 2011. сс. 49-53.

¹⁰ VirtualANI, The Church of the Citadel Palace; <http://virtualani.org/citadel/palacechurch.htm>

¹¹ Առհասարակ Հայաստանի միջնադարյան ճարտարապետության մեջ տրոմպային անցումների վրա քանդակի առաջին օրինակները հայտնի են VII դ. Սիսավանի (պատվիրատուների քանդակներ) և Պեմգաշենի (հրեշտակ) եկեղեցիներում:

¹² Thierry J.-M., La Cathédrale des Saints-Apôtres de Kars (930-943), Louvain-Paris. -1978. pp.50-53. pl. VII.

¹³ Նույնը պետք է ասել նաև Կարսի Կաթողիկեի թմբուկի պատկերների վերաբերյալ նրա հայտնած տեսակետի մասին, ըստ որի՝ դրանք ներկայացնում են առաքյալներին, ինչն արդեն հերքվել է: Մանրամասն տես՝ Գրիգորյան Գ., Կարսի Ս. Առաքելոց տաճարի թմբուկի քանդակները // Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական հինգերորդ նստաշրջանի նյութեր, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2011, էջեր 229-239:

քանդակներ, որոնք չեն պահպանվել հետագա վերանորոգումներից հետո, և որ վերջիններս հնարավոր է՝ ունեցել են զուտ դեկորատիվ նշանակություն¹⁴:

Մանահինի Սբ Աստվածածին եկեղեցում բարձրաքանդակները տեղադրված են ոչ թե անմիջապես տրոմպերի վրա, այլ գմբեթատակ կամարները կրող վերնասալերի տակ: Գրեթե կլոր, ընդհանրացված ծավալներով քանդակված են երկու ցուլի գլուխ (նկ. 7), մեկ մարդու և մեկ՝ հավանաբար խոյի գլուխ: Վերջինս բավականին մաշված է, անհասկանալի են մոտթի մանրամասները, սակայն կողային մասերի ուրվագծերը նմանվում են հզոր, ոլորուն պոզերի¹⁵: Նմանատիպ խոյի գլուխներ հայտնի են Ջեմո Կրիխիի (Վրաստան, Ռաչայի շրջան) X դ. Հրեշտակապետաց եկեղեցու ներսում¹⁶: Այսպիսով, Մանահինի եկեղեցու բարձրաքանդակները շատ մոտ են Կարսի Առաքելոցի պատկերներին և նույնպես չեն կարող ավետարանիչների սիմվոլներ լինել¹⁷:

Գնդեվանքի Սբ Ստեփանոս եկեղեցում¹⁸ գլուխները տրված են գմբեթատակ առագաստների հիմքում և ներկայացնում են ցուլի (նկ. 4), կատվազգի կենդանու, մարդու գլուխներ և հավանաբար արծվի պրոտոմ: Ելնելով դրանց կազմից՝ միայն Գնդեվանքի դեպքում կարելի է հնարավոր համարել բարձրաքանդակների ավետարանիչների սիմվոլներ լինելը, որոնք էլ պատկերագրորեն հարում են Գանձասարի Սբ Կարապետ եկեղեցու (1216-1238) գմբեթատակ քանդակներին:

Եվ, վերջապես, Կարսից 10 կմ հարավ-արևմուտք գտնվող, այսպես կոչված, «Գումբեթ քիլիսե» եկեղեցում (այժմ ավերակ) քանդակները արված են տրոմպերի հիմնաքարերին: Նրանցից մեկի վրա մարդու գլուխ է՝ երկար, փարթամ մազերով և մորուքով, որոնք մշակված են զուգահեռ ակոսներով (նկ. 6): Հաջորդ տրոմպի վրա եղել է դիմահայաց, թևատարած արծվի ռելիեֆ, որն այժմ կորսված է և պահպանվել է միայն արխիվային նյութերում¹⁹: Մյուս երկու բարձրաքանդակները ներկայացնում են կենդանիների պրոտոմներ՝ առջևի ծաված ոտքերով: Վերջիններս նույնպես զգալի հողմնահարված են: Հավանաբար մեկը կատվազգի կենդանու, իսկ մյուսը խոյի պատկեր է (նկ. 5): Վերջինիս առկայությունը նորից ինքնին բացատրում է ավետարանիչների սիմվոլիկան:

¹⁴ **Thierry J.-M.**, La Cathédrale..., p. 53: Այժմ մզկիթի վերածված Կարսի Կաթողիկեի -այդ հատվածները, գլուխների հետ ներկված են, սակայն ծավալները լավ տեսանելի են:

¹⁵ Ժ.Մ. Թիերրին այս քանդակի մեջ տեսնում էր արծվի պատկեր՝ սպիրալաձև մշակված թևերով, իսկ երկրորդ ցուլի գլուխը որոշում որպես առյուծի, նշելով որ վերջինս չափազանց սրածայր ականջներ ունի, որոնք իրականում ցուլի կոտոշներն են:

¹⁶ **Dadiani T., Khundadze T., Kvachatadze E.**, Medieval Georgian sculpture. Tbilisi. -2017. p. 118, fig. 307-308.

¹⁷ **Մնացականյան Ստ.**, Պահպանիչ խորհրդանշանները միջնադարյան հայ քանդակագործության մեջ, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1970, № 3, էջեր 191-192:

¹⁸ Կառուցել է Մյունաց իշխան Սմբատի կինը՝ Սոփին, Գագիկ Արծրունու հարազատ քույրը, որոնց մայրը Բագրատունյաց տոհմի իշխանուհի էր:

¹⁹ VirtualANI, The Church Known as "Kumbet kilise", <http://virtualani.org/kumbetkilise/index.htm>

Մեր խնդրի պարզաբանման համար չափազանց կարևոր նշանակություն ունի Ջավախքի Կոմուրդոյի Մբ Համբարձման եկեղեցին (964)²⁰: Կառույցի արևելյան ճակատի պատուհանի շրջանակի կամարը հենված է չորս ավետարանիչների սիմվոլների բարձրաքանդակների վրա: Մատթեոսը ներկայացված է հրեշտակի տեսքով՝ ողջ հասակով, լուսապսակով, անմորուս և թևերով՝ համաձայն նրա ավանդական պատկերագրությանը: Նրա դիմաց տրված է Հովհաննես ավետարանչի խորհրդանիշ արձիվը՝ նույնպես լուսապսակով: Դրանք էլ հենված են ներքևում քանդակված Ղուկասի և Մարկոսի սիմվոլների՝ թևավոր ցուլի և թևավոր առյուծի վրա²¹:

Վերջին երկու կենդանիները տրված են բարձրաքանդակ պրոտոմների տեսքով, դիմահայաց, կարծես, պատի հարթությունից դուրս գալիս (գլուխներն այժմ կոտրված են): Այսպիսի ծավալային կատարումը հատուկ էր դիտարկվող ժամանակաշրջանին. այն հանդիպում է Աղթամարի Մբ Խաչ եկեղեցու և «Գումբեթ քիլիսեի» պրոտոմներում, ինչպես նաև Վրաստանի X-XI դդ. մի շարք եկեղեցիներում, որոնցից են Կուրսեբիի «Ջեմբանին» (Իմերեթի մարզ), Նակիպարիի եկեղեցին (Վերին Սվանեթի), Քութաիսիի Բագրատի տաճարը և այլն²²: Այնուամենայնիվ Կուրսեբիի չորս ավետարանիչների հորինվածքը, ինչպես տեսանք, համապատասխանում է նրանց պատկերագրության կանոնիկ սկզբունքներին: Նման կերպ են, օրինակ, ներկայացված ավերարանիչները Հոռոմոսի ժամատան (1038) ծածկի արևելյան սալի Աստվածահայտնության տեսարանում²³:

Կոմուրդոյի եկեղեցու արևելյան, հարավային և հյուսիսային ճակատների խորշերի մեջ պատկերված են մարդկային գլուխներ: Նույնպիսի քանդակներ հայտնի են նաև հայկական մի շարք եկեղեցիներում. վաղագույն օրինակներից է VII դ. Միսավանի տաճարը, Տաթևի Մբ Պողոս-Պետրոսը (895-906), Գնդեվանքի վերը դիտարկված Մբ Ստեփանոսի ճակատային խորշերի նմուշները և այլն²⁴: Բոլոր այս դեմքերը, հատկապես X դ., արված են նույն ընդհանրացված, սխեմատիկ ոճով, ինչպես և մեզ հետաքրքրող կենդանագրուիների շարքում հանդես եկող մարդկային գլուխները (նկ. 1, 6), այսինքն՝ նրանք պետք է որ ունենային որոշակի իմաստային ընդհանրություն: Իսկ Կոմուրդոյի դեմքերը ունեն նաև կից գրություններ, ինչը հազվադեպ է միջնադարյան սիմվոլիկ բնույթի պատկերների համար:

Արևելյան ճակատի երկու խորշերի գլուխների կողքին գրված է համապատասխանաբար՝ «երկինք» և «երկիր»: Հարավային խորշի տղամարդու գլուխը պատկերում է

²⁰ Համաձայն եկեղեցու վրացերեն արձանագրությունների՝ այն հիմնադրվել է Աբխազիայի թագավոր Լեոն Գ-ի և նրա քույր՝ «Վրաց թագուհի» Գուրանդուխտի մեկենասությամբ, որոնց պատկերները քանդակված են եկեղեցու երկու գմբեթատակ տրոմպերին: **Կարապետյան Ս.** Ջավախք, Երևան, 2006, էջ. 315-337.

²¹ **Dadiani T., Khundadze T., Kvachatadze E.**, Medieval Georgian..., p. 120, fig. 328.

²² **Dadiani T., Khundadze T., Kvachatadze E.** Medieval Georgian..., pp. 118, 192. fig. 291-295.

²³ **Vardanyan E.** (ed.), Hořomos Monastery: Art and History, Paris, -2015. pp. 255-262, fig IV-12.

²⁴ Առանձին նախնական ուսումնասիրությամբ դրանց անդրադարձել է Ջ. Հակոբյան (տե՛ս **Акопян З.** Изображение масок в средневековой скульптуре Армении // Актуальные проблемы теории и истории искусства: сб. науч. статей. Вып. 5. СПб. -2015. сс. 263-269.

Ադամին, իսկ հյուսիսայինը՝ Եվային²⁵: Տաթևի Սբ Պողոս-Պետրոս եկեղեցու վերաբերյալ վերջերս արված մեր դիտարկումները ցույց տվեցին, որ կառույցի արևելյան խորշերից վեր պատկերված կանացի երկու դեմքերը՝ գույգ օձերով շրջապատված (ինչպես նաև Կարսի Առաքելոցի պատուհանի երեսակալի օձերով գլուխը), ոչ թե իշխանական դիմապատկերներ են²⁶, այլ ամենայն հավանականությամբ լուսաստուների ալեգորիաներ²⁷: Այսպիսի այլաբանական պատկերները լայնորեն կիրառվել են հունա-հռոմեական մշակույթում և ապա նաև քրիստոնեական արվեստում: Հետևաբար մարդկային գլուխների ալեգորիկ նշանակությունը կարող է անկյունաքարային լինել նույն համատեքստում քանդակված կենդանագլուխների խորհուրդը հասկանալու համար:

Կենդանագլուխների և պրոտոմների խորհրդաբանությունն ունի մի քանի ասպեկտ: Վաղմիջնադարյան հուշարձանների պարագայում ցույր և խոյր հանդես էին գալիս որպես Քրիստոսի փրկչագործական խաչելության այլաբանություն, որի խորքում ընկած է գոհաբերության համամշակութային արխետիպը: Ջոհաբերված կենդանուն, ինչպես նաև թագավորական որսի համար նախատեսված, կամ նրա փառքն ու ուժը խորհրդանշող կենդանիների պատկերման տեղական արխայիկ ավանդույթները առավել վառ արտահայտությունն են գտել Ադթամարի Սբ Խաչ եկեղեցու բարձրաքանդակներում: Անիի պալատական եկեղեցու չպահպանված կենդանագլուխները հավանաբար կրում էին այդպիսի խորհրդաբանություն և միևնույն ժամանակ ունեին պաշտպանիչ գործառույթ:

Եզրահանգում. Քննվող չորս եկեղեցիներից, որտեղ կենդանիների և մարդկանց գլուխները հանդես են գալիս միասին, գմբեթատակ տարածության վրա, միայն Գնդեվանքի Սբ Ստեփանոսի առագաստների գլուխները կարող են դիտարկվել որպես ավետարանիչների խորհրդանիշեր: Մնացյալ կառույցների բարձրաքանդակների սիմվոլիկան, ամենայն հավանականությամբ, կապված էր լուսաստուների, երկնքի և այլ հնարավոր ալեգորիաների հետ՝ հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ եկեղեցու գմբեթն ընկալվում էր որպես երկնակամարի մանրակերտ: Օրինակ՝ Կարսի Առաքելոցի տրոպեների տղամարդու երկու գլուխները կարող էին լինել երկնքի և երկրի, իսկ արծիվն ու ցույրը համապատասխանաբար՝ արևի և լուսնի ալեգորիաներ: Երկու լուսաստուների այսպիսի սիմվոլիկան լավ հայտնի է նաև խաչքարային արվեստում: Որոշ դեպքերում էլ խոյի և եզան գլուխները, ինչպես և վաղ միջնադարում, կարող էին խորհրդանշել Փրկչի քավության զոհը, իսկ արծիվը հոգու հարության գաղափարը:

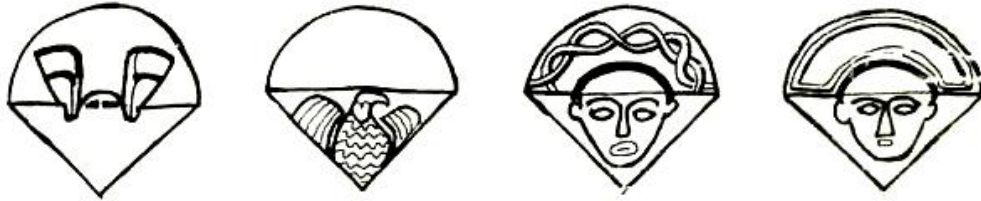
Բացի իրենց իմաստաբանական կողմից, այս կենդանագլուխները հաճախ ունեին ընդգծված գեղագիտական նշանակություն, ինչպես, օրինակ՝ Մանահինի եկեղեցում: Այստեղ դրանք կարծես իրենց վրա են կրում գմբեթատակ կամարների ծանրու-

²⁵ Северов Н., Чубинашвили Г. Кумурдо и Никорцминда. М. -1947. с. 11. Рис. 7.

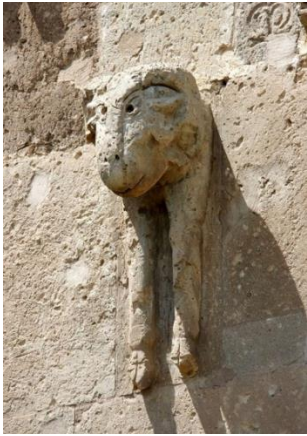
²⁶ Մնացականյան Ստ., Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը IX-XIV դդ., Երևան, ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., 1976, էջեր 66-67:

²⁷ Միքայելյան Լ., Վիշապ-օձի կերպարը Հայաստանի X-XIV դդ. քանդակում. Պատկերագրությունը և խորհրդաբանական եզրերը քրիստոնեական մշակույթի համատեքստում. Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին, Բոբոխյան Ա.և այլք (խմբ.) Երևան, 2019, էջեր 397-399.

թյունը՝ շեշտելով կառույցի արխիտեկտոնիկան: Նմանատիպ կենդանագլուխ խոյակների պատկերեր են հայտնի հայկական մանրանկարներում, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ այդպիսիք գոյություն են ունեցել միջնադարյան աշխարհիկ ճարտարապետության մեջ, որը մեզ գրեթե չի հասել: Հետագա XII-XIV դդ. հուշարձաններում (Սանահին, Անի, Գեղարդ, Գանձասար, Նորավանք) շարունակվում է կենդանագլուխ ռելիեֆների կիրառումը նախկինում մշակված խորհրդաբանությամբ և ավելի հղկված գեղարվեստական կատարմամբ:

Նկ. 1 Կարսի Առաքելոց եկեղեցու տրոմպերի ռելիեֆները, գծանկարը ըստ Ժ.-Մ. Թիերրիի, 1978

Նկ. 2 Մուֆլոնի պրոտոմ, Աղթամարի Սբ Խաչ եկեղեցի, արևելյան ճակատ (լուս.՝ հեղինակի)

Նկ. 3 Խոյի գլուխ, Կարսի Առաքելոց եկեղեցի, առազաստի դրվագ (լուս.՝ Պ. Տոնապետյանի)

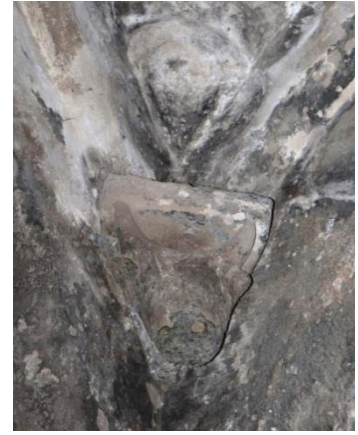
Նկ. 4 Ցուլի գլխաքանդակ, առազաստի դրվագ, Գնդեվանքի Սբ Ստեփանոս եկեղեցի (լուս.՝ ՀՃՈՒՀ-ի)

Նկ. 5 Խոյի պրոտոմ, տրոմպի դրվագ, Կարսի «Գումբեթ քիլիսե» եկեղեցի (լուս.՝ Պ. Տոնապետյանի)

Նկ. 6 Մարդու գլուխ, տրոմպի դրվագ, Կարսի «Գումբեթ քիլիսե» եկեղեցի (լուս.՝ Պ. Տոնապետյանի)

Նկ. 7 Յուլի գլխաքանդակ, վերնասալի մաս, Մանահինի Սբ Աստվածածին (լուս.՝ Ա. Զախարովայի)

БАРЕЛЬЕФЫ ГОЛОВ ЖИВОТНЫХ В ОФОРМЛЕНИИ РЯДА ЦЕРКВЕЙ БАГРАТИДСКОЙ АРМЕНИИ

Микаелян Л. III.

Ключевые слова: *средневековое искусство, барельеф, головы животных, протомы, бык, баран, символика, архетип, аллегория.*

В скульптуре Армении X-XI вв. известен целый ряд голов и протом животных, выполненных в высоком рельефе. Самым ранним памятником данного периода и самым богатым по числу представленных видов животных, является церковь Св. Креста на острове Ахтамар, на которой эти барельефы украшают как фасады, так и интерьер церкви. В следующей группе памятников головы животных украшают внутреннее подкупольное пространство храма. Это в основном головы быка, барана, барса, вместе с которыми как правило изображены также человеческие лики и фигуры орлов. В статье рассматриваются существующие до сих пор мнения о значении этих голов и выдвигаются новые аспекты их символики.

BAS-RELIEFS OF ANIMAL HEADS IN THE DECORATION OF
SOME CHURCHES OF BAGRATID ARMENIA

Mikayelyan L. Sh.

Key words: *medieval art, bas-relief, animal heads, protomes, bull, ram, symbolism, archetype, allegory.*

In the sculpture of Armenia of the 10th-11th centuries a number of animal heads and protomes in high relief are known. The earliest monument of this period and the richest in the number of represented animal species is the Holy Cross Church on the Akhtamar Island, on which these bas-reliefs decorate both its facades and the interior. In the next group of monuments, animal heads decorate the inner domed space of the church. These are mainly the heads of a bull, ram, leopard, depicted as a rule along with human faces and eagle figures. The article examines the still existing opinions about the meaning of these heads and puts forward new aspects of their symbolism.

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. Գրիգորյան Դ., Կարսի Ս. Առաքելոց տաճարի թմբուկի քանդակները // Երիտասարդ հայ արվեստագետների գիտական հինգերորդ նստաշրջանի նյութեր, Երևան, «Գիտություն» հրատ., էջեր 229-239:
2. Կարապետյան Ս., Ջավախք, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ. 2006:
3. Ղազարյան Դ., Բարեկամավանի հուշարձանը. Ճարտարապետական հորինվածքը, արտաքին ու ներքին հարդարանքը մինչև վերակառուցումը և վերակառուցումից հետո // «Էջմիածին», 2008:
4. Մաթևոսյան Կ. Պատմահնագիտական դիտարկումներ, Երևան, «Մուղնի» հրատ., 2020:
5. Միքայելյան Լ., Վիշապ-օձի կերպարը Հայաստանի X-XIV դդ. քանդակում. Պատկերագրությունը և խորհրդարանական եզրերը քրիստոնեական մշակույթի համատեքստում // Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին, Բոբոխյան Ա. և այլք (խմբ.) Երևան, 2019, էջեր 396-410:
6. Մնացականյան Աս., Հեթանոսական ժամանակների քանդակներ Աղթամարի Սուրբ Խաչ վանքի որմնաշարվածքում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1983, № 2, էջեր 83-93:
7. Մնացականյան Ստ., Աղթամար, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1983:
8. Մնացականյան Ստ., Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը IX-XIV դարերում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1976:
9. Մնացականյան Ստ., Պահպանիչ խորհրդանշանները միջնադարյան հայ քանդակագործության մեջ, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1970, № 3. էջեր 185-202:
10. Պետրոսյան Հ. և այլք, Մշակութային հետազոտություններն Արցախում. Շուշի, Հանդաբերդի վանք, Տիգրանակերտ, Երևան, Արցախի հնագիտական արշավախումբ, 2009:
11. Պետրոսյան Հ. Խաչքար: Ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, «Փրինտինֆո» հրատ., 2008:
12. Акопян З. Изображение масок в средневековой скульптуре Армении // Актуальные проблемы теории и истории искусства: сб. науч. статей. Вып. 5. СПб. -2015. сс. 263–269.

13. Ендольцева Е. Синкретические образы: изображение бычьей головы в архитектурной пластике христианских храмов на южном Кавказе в период средневековья // Проблемы истории, филологии, культуры, 2 (-2017). сс. 323-338.
14. Марр Н. Ани, Книжная история города и раскопки на месте городища. Ер. Изд. «Гитутюн» НАН РА. 2011.
15. Северов Н., Чубинашвили Г. Кумурдо и Никорцминда. М. -1947.
16. Холл Дж. Словарь сюжетов и символов в искусстве. М. "Кронпресс". -1996.
17. Dadiani T., Khundadze T., Kvachatadze E., Medieval Georgian sculpture. Tbilis., Cezanne Printing House. -2017.
18. Mikayelyan L Beyond the Canon: Archaic and Polyethnic Traditions in the Sculpted Images of Fabulous Creatures in Armenia and Georgia (10th-14th cc.), in: Dorfmann-Lazarev I. (ed.), Sharing Myths, Texts and Sanctuaries in the South Caucasus: Apocryphal Themes in Literatures, Arts and Cults from Late Antiquity to the Middle Ages, Leuven, Peeters Publ. (in print).
19. Thierry J.-M. La Cathédrale des Saints-Apôtres de Kars (930-943). Louvain-Paris. Peeters Publ. -1978.
20. Vardanyan E. (ed.), Horomos Monastery: Art and History. Paris. ACHCByz. Publ. -2015.

Ընդունվել է՝ 11. 09. 2021

Գրախոսվել է՝ 22.10. 2021

Հանձնվել է տպ.՝ 15. 11. 2021

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Լիլիթ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ՝ Երևանի պետական համալսարանում
ՀՀ ԿԳՄՍՆ գիտության կոմիտեի 21T-6E291 գիտական ծրագրի
կատարող, էլ. հասցե՝ mikayelyan.lilit@yahoo.com